

Ellen van Wolde

Metamorfosen van het paradijsverhaal

In de biologie is een metamorfose de gedaanteverwisseling van dieren of planten door aanpassing aan wisselende levensomstandigheden. In het boek *Metamorfosen* schetst Ovidius in de eerste eeuw na Christus het leven van klassieke goden, stervelingen en mythische figuren die telkens een dramatische gedaantewisseling (*metamorfose*) ondergaan. Zo verandert de nimf Daphne in een laurierboom, en de jager Actaeon in een hert. In het laatste hoofdstuk geeft Ovidius een filosofische onderbouwing, bij monde van de Griekse filosoof en wiskundige Pythagoras, die de leer van eeuwige verandering predikte: alles verandert, niets gaat ten gronde. Alles in de kosmos is voortdurend in beweging, niets blijft gelijk, maar ook niets vergaat volledig.

Het motto 'alles is in beweging, niets blijft gelijk, maar ook niets vergaat volledig' gaat perfect op voor het paradijsverhaal in Genesis 2-3. Het is een verhaal dat begint met een perfecte tuin, met bomen om van te genieten, zonder vijanden, met een welwillende God, die het beste met alles en iedereen voorheeft. Maar gaandeweg verandert deze plek in een verzameling gemankeerde organismen: een boom die de dood in zich bergt, een mens zonder rib, een naar kennis en inzicht verlangende vrouw, een slang met enkele nare eigenschappen, en mensen die zich verbergen. Eén stap verder is sprake van barsnood en eindeloos geploeter op aarde. Ten slotte wacht een nog troostelozer einde, treffend uitgedrukt in het schilderij van Masaccio op de volgende bladzijde: de eerste mensen worden uit de paradijselijke tuin verjaagd, en bewakers ontzeggen hun de toegang tot de tuin. Die tuin is vanaf nu verleden tijd.

Waarom kon alles niet blijven zoals het was? Je zou het de paradox van het paradijs kunnen noemen.

Een aantrekkelijke tuin, mooi, onontgonnen en open, een plaats van ultiem genieten, met een steen des aanstoots in haar hart gesloten. Waarom zou God deze ene boom uitzonderen en verbieden, maar toch in het midden van de tuin zetten? Was het dan niet de intentie van God dat het goed zou blijven? Het is de schijnbare tegenspraak van een verhaal waarin kennis van goed en kwaad verbonden wordt met dood, pijn en verdrijving uit het paradijs. Alsof evenwicht, balans, niet het doel was, maar slechts een fase. Een verhaal dat uitlegt waarom zwangerschap en bevalling gepaard moeten gaan met hevige pijn, en waarom mensen in het zweet van hun aanschijn moeten ploeteren om in hun dagelijks levensonderhoud te voorzien. En bovenal staat het voor de paradox van het leven zelf. Een leven dat begrensd wordt door de dood: 'Stof zijt gij, en tot stof zult gij wederkeren.'

Het is juist de paradox van het paradijs geweest die een brede verscheidenheid aan mogelijkheden heeft geboden tot een veelvoud aan interpretaties, aan sturende beelden en verplichtingen waaronder generaties mannen en vrouwen gebukt gingen. De kracht van het verhaal zit in zijn vermogen vele metamorfosen te ondergaan, die alle even dwingend lijken. Het zijn gedaantewisselingen die onder

Gaandeweg verandert de plek in een verzameling gemankeerde organismen

invloed van nieuwe omstandigheden hun visies presenteren op wat God van mensen wil. Dat begint al met de uitleg van het verhaal in Genesis 2 en 3 zelf, gaat voort in de verhalen in de Hebreeuwse Bijbel, het Nieuwe Testament en

de christelijke en joodse tradities tot op de dag van vandaag. In dit artikel de veelvormige uitleg van het verhaal zelf in zijn klassieke en meest recente verschijningsvormen.

Klassieke visie: zondeval en erfzonde

De klassieke christelijke uitleg van het verhaal in

Tommaso Masaccio (1401-1428), *De verdrijving uit het paradijs*, omstreeks 1427 (voor en na de restauratie in 1988), Brancacci-kapel, Santa Maria del Carmine, Florence

Genesis 2-3 is die van de zondeval en de erfzonde. Begonnen bij de brief van Paulus aan de Romeinen (5,12-14), waarin hij zegt dat de zonde in de wereld

is gekomen door één mens: met de zonde van de eerste mens is de universele dood gekomen 'aangezien (*eph'hoi*) allen zondigen'. Alle mensen na deze

eerste mens sterven, omdat ook zij zondaars zijn; alleen door Jezus kan elke mens van de zonde en de dood gered worden. In 1 Timoteüs heeft iemand zijn standpunt over de positie van mannen en vrouwen in de kerk uiteengezet. Om gezag te geven aan zijn brief heeft hij deze op naam van Paulus gezet. Hierin wordt een ander facet van Genesis 2-3 belicht: 'Vrouwen moeten in alle rust luisteren naar het onderricht en hun plaats weten. Ik sta hun niet toe zelf onderricht te geven of mannen de les te lezen; zij moeten rustig luisteren. Want Adam werd het eerst geschapen, en daarna Eva.

En Adam werd niet misleid, maar het was de vrouw die zich liet misleiden, en daardoor tot overtreding kwam. Maar zij zal gered worden door haar moederschap, als zij standhoudt in geloof en liefde en heilige bezonnenheid' (1 Timoteüs 2,11-15, Willibrordvertaling). Zo wendt hier de auteur van de brief Genesis 2-3 aan om de bescheiden en zelfs ondergeschikte positie van de vrouw te bewijzen. Als reden voor deze ondergeschikte positie noemt hij het feit dat in Genesis 2-3 de vrouw als laatste geschapen is. Terwijl in Genesis 1,26-28 het feit dat de mens als laatste geschapen is, juist wijst op het feit dat deze mens de kroon van de schepping is. Inconsistent of niet, in de geschiedenis hebben de brieven van Paulus (Romeinen 5) en pseudo-Paulus (1 Timoteüs 2) veel invloed gehad op de latere uitleg van Genesis 2-3, namelijk het idee van de zondeval en de visie op de ondergeschikte positie van de vrouw.

Augustinus ontwikkelt later op basis van Romeinen 5,12 het idee van de erfzonde door te zeggen dat met de zonde van de eerste mens de universele zonde (en niet de universele dood, zoals bij Paulus) over de mens is gekomen. In feite verandert Augustinus het woordje 'aangezien' (*eph'hoi*) in 'in wie': 'in wie alle mensen gezondigd hebben'. Aldus kan Augustinus de conclusie trekken dat met de eerste

mens de gehele menselijke soort onherstelbaar beschadigd is door de zonde. Augustinus' uitleg van Genesis 2-3 is in feite in hoge mate bepaald door zijn christologie, zijn visie op Christus. Christus is volgens hem gekomen om de mensen van de erfzonde te bevrijden. En de erfzonde is met de zondeval van Adam en Eva in de wereld gekomen.

Augustinus' visie is niet zozeer een uitleg van Genesis als wel een lezing van Genesis door de bril van het Nieuwe Testament.

De erfzondeleer van Augustinus is in de christelijke traditie de dominante visie geworden

De erfzondeleer van Augustinus is in de vierde eeuw en in de periode daarna de dominante visie in de christelijke traditie geworden. Toch is er altijd in het christendom een stroming blijven bestaan die zich verzet heeft tegen de visie van Augustinus. Een belangrijke woordvoerder van dit verzet is de franciscaan Johannes Duns Scotus (1266-1308), en het is later voortgezet door andere franciscanen. Zij betogen dat het doel van de verlossing die Christus brengt, niet de bevrijding van de zonde is, maar de verheffing van de mens tot deelname aan het goddelijke leven. De behoefte van de mens aan verlossing komt dan ook niet voort uit de zondeval, maar is gegeven met het schepsel zijn van de mens, waardoor geen enkele mens goddelijk en onsterfelijk kan zijn. Ook zonder de zonde van de eerste mens zou Christus op aarde gekomen zijn; met andere woorden: de zonde is niet noodzakelijk om de verlossing door Christus zinvol te laten zijn. En hiermee is naast de pessimistische visie van de augustijnse traditie een optimistische franciscaanse lijn ontstaan en blijven bestaan. Maarten Luther, een augustijner monnik, heeft ervoor gezorgd dat alleen de uitleg van Augustinus in de protestantse traditie is overgenomen. In de kerkelijke overleveringen, katholiek en protestant, is tot op heden de augustijnse uitleg tot norm verheven. Deze is de bril waardoor de meeste lezers Genesis 2-3 lezen: als een mens- en zondegecentreerd verhaal.

Metamorfose 1: kritiek op de patriarchale visie

Tot laat in de vorige eeuw blijven exegeten de overtreding van het goddelijke gebod centraal stellen. Het bleef het oerverhaal van zonde en bestraffing, dat laat zien wat er gebeurt wanneer de mens God niet gehoorzaamt. Menselijke hoogmoed noemen sommigen het: de slang insinueert dat het voor mensen mogelijk is hun bestaan uit te breiden over de door God gestelde grenzen heen. Misleiding. De meeste exegeten leggen ook de nadruk op het etiologische karakter van het verhaal: het verhaal legt uit waarom de menselijke omstandigheden zo precair zijn als ze zijn. De wortel van het kwaad is de menselijke poging zijn eigen bestaan autonoom vorm te geven.

Maar dan, eind jaren zeventig van de twintigste eeuw, gaat het beeld kantelen. Dit verhaal gaat niet zozeer over de relatie tussen God en mens, maar over die tussen man en vrouw, en hoe hun moeizame relatie in een patriarchale samenleving wordt ingevuld. Phyllis Trible (1978) is de eerste die naar voren brengt dat de standaardvisie onjuist is. Het feit dat God de vrouw later maakt, wijst niet op haar inferioriteit. Integendeel, juist omdat ze de laatste was, is zij de bekroning. En omdat ze van zijn rib gemaakt is, is ze van hetzelfde materiaal en gelijkwaardig. Bovendien is de eerste mens, *ha-adam*, niet een man met de eigenaam Adam, maar een nog ongedifferentieerd 'androgyn' wezen, de mens. Dit ene, ongedeelde wezen wordt door God onderscheiden in een man en een vrouw. En een ander veelgehoord argument, dat de vrouw gemakkelijk te verleiden is door de slang, wijst niet op haar gulzigheid of haar domheid, maar op haar verlangen naar kennis en inzicht. Tribles lezing was een antistof tegen de ideologisch gemotiveerde vrouwonvriendelijke lezingen die een lange geschiedenis kenden. En een antistof tegen de patriarchale ideologie van Genesis 2-3 zelf? In de vele feministische lezingen die volgden, worden deze en andere ideologiekritische lezingen verder uitgewerkt, waarin telkens de relatie tussen man en vrouw centraal staat.

Metamorfose 2: de relatie tussen mens en aarde

Eind jaren tachtig, begin jaren negentig, komt de focus te liggen op een ander hoofdthema: Genesis 2-3 gaat niet zozeer om de relatie tussen God en mens of die tussen man en vrouw, maar vooral om de relatie tussen God, mens (*adam*) en aarde (*adama*). En met aarde wordt dan de aardbodem bedoeld (in het Hebreeuws is *erets* aarde en *adama* aardbodem). In chronologische volgorde behoren ikzelf (Van Wolde 1989, 1994), Lynn Bechtel (1995), Terje Stordalen (2000) tot deze groep. In deze lezing is het raamwerk van het verhaal essentieel: de eerste verzen (Genesis 2,5-7) en de laatste verzen (3,23-24) geven de hoofdlijn van het verhaal aan: *adam* en *adama* horen bij elkaar. Het openingsvers vertelt dat er nog geen cultuurgewas op aarde was, omdat God het nog niet had laten regenen op aarde en omdat er nog geen mens was om de aardbodem te bewerken. Nadat God de mens gemaakt had, plaatste hij hem nog niet op de aardbodem om die te bewerken, maar in de tuin in Eden. Vanuit de bron in deze tuin ontspringen de grote rivieren der aarde, die de aardbodem bevoeien. Later, wanneer de mens en zijn vrouw van de verboden vruchten gegeten hebben, krijgen ze van God te horen dat ze 'de aardbodem moeten bewerken in het zweet des aanschijns totdat ze terugkeren naar de aardbodem van waaruit ze genomen zijn' (3,19). En ten slotte wordt de mens aan het einde van het verhaal uit de tuin verjaagd met het doel 'de aardbodem te bewerken waaruit hij genomen was' (3,23). Met andere woorden: de hoofdlijn van het verhaal is dat de aardbodem (*adama*) de mens (*adam*) nodig heeft om gewas voort te brengen. Maar dat zou betekenen dat de mens wel van de boom van de kennis van goed en kwaad moest eten; anders zou hij tot in eeuwigheid in die tuin blijven zitten, en zou de aarde buiten de tuin zonder de noodzakelijke verzorging van de mens braak blijven liggen.

In deze lezing is de overtreding van het goddelijke verbod geen doodzonde, maar een noodzakelijke stap in een noodzakelijk proces. Maar wat is dan de betekenis van de boom van de kennis van goed en

Eva wordt aan Adam voorgesteld; links en rechts staan de bomen die nog een rol gaan spelen. Detail van de bronzen deur van Bernward in de dom te Hildesheim (1015)

kwaad? De woordcombinatie 'kennis van goed en kwaad' staat ook in Deuteronomium 1,39: 'jouw kinderen die op dit moment nog geen kennis van goed en kwaad hebben'. Dan slaat het op kinderen die nog niet tot de jaren des onderscheids gekomen zijn. In 2 Samuël 19,36 zegt een oude man: 'Ik ben thans tachtig jaar; zou ik dan nog kunnen onderscheiden tussen goed en kwaad?' Het blijkt hier te gaan over iemand van hoge leeftijd die aangeeft dat iets verloren is gegaan van wat hij voorheen had. Ook in Qumran 1Qsam 1,6-18 wordt de volwassen leeftijd van iemand (dat is twintig jaar) aangeduid met 'wanneer iemand goed en kwaad kent'. De conclusie lijkt dan ook gerechtvaardigd dat 'kennis van goed en kwaad' verwijst naar het algemene onderscheidingsvermogen dat men krijgt wanneer men volwassen wordt en dat men soms op hoge leeftijd kan verliezen. En dit onderscheidingsvermogen bevat ook het besef dat man en vrouw seksueel verschillen. Dit komt ook overeen met de tekst van Genesis 3,6. Wanneer de vrouw en de man van de boom van de kennis van goed en kwaad eten, worden ze zich bewust van hun naaktheid en willen ze die bedekken. Onmiddellijk erna spreekt God van het (seksuele) verlangen van een vrouw naar haar man, van een zware zwangerschap en kinderen krijgen. Kortom, door het eten van de boom van de kennis verwer-

ven de vrouw en de man onderscheidingsvermogen en worden ze volwassen.

God zet een boom in de tuin die staat voor onderscheidingsvermogen, en tegelijkertijd verbiedt hij ervan te eten. Je kunt redeneren dat kennis of bewustwording niet iets is wat je zomaar krijgt, maar dat je die moet verwerven. Het komt voort uit een zekere groei en verlangen naar inzicht. Eenmaal verworven is het onderscheidingsvermogen niet meer af te leggen.

Pas wanneer de mensen van de boom van de kennis gegeten hebben, komt opnieuw de andere boom, de boom des levens, ter sprake. Deze boom wordt gekoppeld aan eeuwig leven, zoals blijkt uit Genesis 3,22: 'Zie, de mens is geworden als een van ons, wat kennis van goed en kwaad betreft; nu dan, laat hij zijn hand niet uitstrekken en ook van de boom van het leven nemen en eten en leven tot in eeuwigheid.' Het is begrijpelijk dat eten van beide bomen tegelijk niet is toegestaan: de boom van de kennis geeft vermogen tot voortplanting, de boom van het eeuwig leven tot leven in eeuwigheid. Tegelijkertijd van beide bomen eten zou leiden tot overbevolking van de aarde. Maar voortplanting is noodzakelijk opdat de mensen zich vermenigvuldigen, zich verspreiden over de aarde en die bewerken.

Metamorfose 3: onsterfelijkheid

Later in de jaren negentig verschijnen er studies die de aandacht verleggen naar het thema van de onsterfelijkheid. James Barr (1993) zegt dat de thema's van kennis en onsterfelijkheid centraal staan in dit verhaal. Hij stelt de vraag: waarom wil God het eeuwig leven voor zichzelf houden, en mogen de mensen er niet in delen? En waarom wil hij niet dat ze kennis van goed en kwaad hebben? Wat is er fout aan die kennis, waardoor ze het niet mogen hebben? En Barr concludeert dat het paradijsverhaal gaat over het gegeven dat de menselijke onsterfelijkheid bijna een feit was, maar dat, op het allerlaatste moment, deze onsterfelijkheid weer verloren ging voor de mens. Het verhaal gaat dus over de hoop op onsterfelijkheid. Dit verlangen, deze hoop, zette mensen ertoe aan dit verhaal te componeren.

Metamorfose 4: een goddelijke test

In reactie op James Barr vraagt Trygve Mettinger (2007) zich af waarom de boom des levens aan het begin niet door God verboden werd. Als het verhaal over onsterfelijkheid zou gaan, zoals Barr beweerde, dan is het toch gek dat de boom van het leven nauwelijks aandacht krijgt in de tekst, en alleen helemaal aan het einde voorkomt. Nee, zegt Mettinger, dit verhaal gaat om de boom van de kennis en dan vooral om het goddelijke verbod om van die boom te eten. God test of de mens zijn verbod navolgt. Volgens Mettinger zijn de ongehoorzaamheid van de mens en de consequenties daarvan het hoofdthema van Genesis 2-3. Daarbij is deze tekst geïnspireerd door de deuteronomistische retributietheologie, waarin loyaliteit aan God en trouw aan zijn geboden centraal staan. Wie goed doet, wordt beloond, wie slecht doet, wordt gestraft met de dood. Gehoorzaamheid aan God leidt tot leven, ongehoorzaamheid tot de dood.

Metamorfose 5: hoe kennis in de wereld kwam

De meest recente visie op Genesis 2-3 is onlangs door Ziony Zevit gepubliceerd, in 2013. Hij classi-

ficeert het verhaal niet als een mythe, maar als een verhaal over de voorouders van de mensen die het opschreven op een plaats ver ten noorden van Israël. Zo probeerden ze te verklaren hoe landbouw in de wereld kwam, wat de oorsprong is van dieren en de menselijke benamingen van dieren, van kleding en van vrouwen. Maar als belangrijkste etiologie beschouwt Zevit de uitleg hoe de mensheid de kennis of het vermogen kreeg om een onderscheid te maken tussen allerlei zaken. Het hoofdthema van dit verhaal is dus volgens hem niet hoe de zonde in de wereld kwam, maar hoe wijsheid in de wereld kwam. Hoe mensen het vermogen kregen onderscheidingen aan te brengen en keuzen te maken. De focus van dit verhaal ligt dan ook op het verwerken van wijsheid, en niet op zonde. Er is niets verloren, alleen iets gewonnen.

Conclusie

In de biologie, waarmee we deze bijdrage begonnen, is het voor het leven van cellen, organismen en soorten noodzakelijk dat er geen evenwicht is. Als alles in evenwicht is, is er geen dynamiek, geen beweging. En zonder beweging zouden cellen uitsterven, en zouden organismen verdwijnen. De dynamiek van de lezing van het paradijsverhaal in Genesis 2-3 wijst er dus op dat het verhaal springlevend is.

Literatuur

- J. Barr, *The Garden of Eden and the Hope of Immortality*, Minneapolis 1993;
- L. Bechtel, 'Genesis 2.4b-3.24: A Myth about Human Maturation', *Journal for the Study of the Old Testament* 67 (1995), 3-26;
- T. Mettinger, *The Eden Narrative. A Literary and Religio-historical Study of Genesis 2-3*, Winona Lake 2007;
- T. Stordalen, *Echoes of Eden. Genesis 2-3 and Symbolism of the Eden Garden in Biblical Hebrew Literature*, Leuven 2000;
- P. Tribble, *God and the Rhetoric of Sexuality*, Philadelphia 1978;
- E. van Wolde, *A Semiotic Analysis of Genesis 2-3*, Assen 1989;
- E. van Wolde, *Words Become Worlds. Semantic Studies of Genesis 1-11*, Leiden 1994;
- Z. Zevit, *What Really Happened in the Garden of Eden?*, New Haven en Londen 2013. ■